

Dansk Glossarium

– til at hjælpe de af Lægfolk tilrette, som gjerne gad læst en dansk Bog

- af Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

I. ORDBOGSHISTORISK FORSKNING ELLER DEN HISTORIOGRAFISKE LEKSIKOGRAFI I DANMARK

I festskriftet til Poul Lindegård Hjorth beklager Svend Eegholm-Pedersen sig over den stedmoderlige behandling af Moths ordbog¹ i faglitteraturen.² Hertil kommer, at Moths andre ordbogsarbejder, to latinsk-danske ordbøger samt en geografisk ordbog, af hvilke nogle desuden foreligger i en række bearbejdnings, aldrig har været genstand for nogen lærd eller for den sags skyld læg interesse siden Christian Molbech³ – i hvert fald ikke en interesse, der har fundet sin form i det trykte ord. Også mængden af litteratur om *Videnskabernes Selskabs Ordbog*⁴ er

¹ Ordbogen, som af kancellisekretær og gehejmeråd Matthias Moth blev påbegyndt i 1680 og afsluttet omkring 1719, blev trods sin forbløffende størrelse aldrig trykt. Den foreligger som manuskript i Det Kgl. Biblioteks håndskriftsamling både i første redaktion i 23 bind, som er fuldkommen, og i anden redaktion i 20 bind, af hvilken bogstaverne P og R mangler. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab havde i flere år planer om at udgive værket, men planerne blev aldrig til virkelighed. Imidlertid blev der i løbet af 1940'erne med støtte fra offentlige midler tilvejebragt en afskrift af andenredaktionen. Den bærer titlen *Matthias Moths Ordbog i Afskrift*, og hovedafskriverne er G. Juel-Jørgensen, Ellen Olsen og Else Stub.

² Jf. SVEND EEGHOLM-PEDERSEN: 'Fra Moths værksted. Lidt om den første store danske ordbog'. I: FLEMMING LUNDGREEN-NIELSEN, MARITA AKHØJ NIELSEN og JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN (red.): *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegaard Hjorth*. Udgivet af Universitets-Jubilæets Danske Samfund. København 1997, s. 485-505; her s. 485.

³ CHRISTIAN MOLBECH: *Historisk Udsigt over de danske Ordbogsarbejder i det 17de og 18de Aarhundrede af Geheimeraad Matthias Moth, Conferentsraad Fr. Rostgaard og Statsraad J. Langebek*. København 1827. [Først trykt i: *Nye Danske Magazin*, V. Bind., 4. Hefte, 1826, s. 241-288.]

⁴ Videnskabernes Selskabs Ordbog [forkortet VSO] = *Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse*. (Første Tome. A-E. N. Møller & Søn; Anden Tome. F-H. Johan Frederik Schultz; Tredie Tome. J-L. S. Popp, E.A.H. Møller & P.D. Kiøpping; Fierde Tome. M-O. P.D. Kiøpping; Femte Tome. P-R. Kiøpping; Siette Tome. S. Å-D. Kiøpping & E.C. Løser; Syvende Tome. T-U. E.C. Løser; Ottende Tome. V-Z. E.C. Løser.) København 1793-1905.

yderst beskeden, genstandens betydning og vigtighed taget i betragtning: Ikke alene er værket en af de tidligste betydningsforklarende modersmålsordbøger i Norden og samtidig Danmarks første nationalordbog, men det er tillige et mesterstykke i vesterlandsk ordbogshistorie, som følger sig ind i den europæiske belægsordbogstradition begyndende med de store italienske og franske akademiordbøger i hhv. 1500- og 1600-tallet. Opremsningen kunne vare ved. Der findes ingen sand tradition for historiografisk leksikografi hertilands. De få bidrag vi kender, er typisk enten for beskeden af omfang,⁵ eller de interesserer sig kun for et bestemt værk,⁶ for ikke at tale om de aldeles utilforladelige og ubrugelige

⁵ Se bl.a.: LIS JACOBSEN og H. JUUL-JENSEN: 'Ældre Modersmålsordbøger'. I: *Ordbog over det danske Sprog. Første Bind. A-Basalt*. København 1919, s. XV-XXI; ANDRE NICOLET: *Encyklopædier og Konversationslexika gennem Tiderne*. København 1946; POUL LINDEGÅRD HJORTH: 'Danske Ordbøgers Historie'. I: *Vilkår for Ordbogsarbejde i Danmark*. Betænkning nr. 967 afgivet af det af Ministeriet for kulturelle anliggender nedsatte ordbogsudvalg. København 1982. [Genoptrykt som *DSLs Præsentationshæfte nr. 12: Danske Ordbøgers Historie*. København 1983]; POUL LINDEGÅRD HJORTH: 'Danish Lexicography'. I: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie. Zweiter Teilband*. Udg. af Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand og Ladislav Zgusta. Berlin/New York 1990, s. 1913-1922; EINAR HAUGEN: 'Lexicography in Scandinavia'. I: EVA L. HAUGEN: *A Bibliography of Scandinavian Dictionaries*. White Plains/New York 1984, s. 1-61; HANS KRISTIAN MIKKELSEN: 'Danske fagordbøger'. I: HENNING BERGENHOLTZ og SVEN TARP (red.): *Manual i fagleksikografi. Udarbejdelse af fagordbøger – problemer og løsningsforslag*. Herning 1994, s. 258-305; HENNING BERGENHOLTZ og JENS ERIK MOGENSEN: 'Geschichte der dänisch-deutschen Lexikographie'. I: *Studien zur zweisprachigen Lexikographie mit Deutsch II*. Udg. af Herbert Ernst Wiegand. Hildesheim/New York 1995, s. 191-222; JENS AXELSEN: *En rød klassiker. Dansk-Engelsk Ordbog 1845-1995*. København 1995; LORÁND-LEVENTE PÁLFI: 'Sønderjyske ordbøger – en oversigt og et bidrag til dansk ordbogshistorie'. *Sønderjysk Månedskrift* nr. 5, 2006, s. 193-201; samt: LORÁND-LEVENTE PÁLFI: 'Den litterære leksikografi i Danmark'. *Referencen*. Særnummer 2007 (under udgivelse).

⁶ Se LEIF NEDERGAARD: *Diderot. Oplysningsfilosoffens liv og værker samt redaktionen af Encyklopædien*. København 1994. [Udkom første gang på Martins Forlag i 1953]; ASGER LOMHOLT: 'Den Danske Ordbog I-VIII'. I: *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942. Samlinger til Selskabets Historie*. København 1960. Bd. III, s. 217-318; JØRGEN BANG: 'Den Store Salmonsens'. I: AXEL ANDERSEN (red.): *Danske Opslagsværker*. Hft. 1. København 1970, s. 5-36; AAGE HANSEN: 'Ordbog over det danske Sprog'. I: *Danske Opslagsværker*. Hft. 2. 1971, s. 93-130; GEORG RONA: 'Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder'. I: *Danske Opslagsværker*. Hft. 3. 1971, s. 193-224; POUL HØYBYE: 'En oversættelsesordbog'. I: *Danske Opslagsværker*. Hft. 3, s. 299-324; MARIE BJERRUM: 'Otto Kalkar og hans ordbog'. I: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*. *Af Otto Kalkar*. Udgivet af Universitets-Jubilæets Danske Samfund. Bd. VI, s. 7-167. [Også udkommet som nr. 466s i Universitets-Jubilæets Danske Samfunds Skriftserie]; samt: HENNING BERGENHOLTZ og LORÁND-LEVENTE PÁLFI: 'VSO set med nutidens øjne'. *Danske Studier* (p.t. til peer review).

Dansk Glossarium

arbejder,⁷ jf. kritikken i *LexicoNordica*.⁸ De oplysninger, der kan hentes i oversigtsværker som *Det danske Sprogs Historie*,⁹ er i reglen for lidet dybtgående i forhold til den information, der gives i den ovennævnte afhandlingslitteratur. Endelig kan der øses ordbogshistorisk relevant viden – foruden mange værdifulde oplysninger af anden art – af forordet til mange ordbøger; imidlertid er disse dokumenter præget af vilkårlighed, manglende systematik og vil aldrig kunne stå alene, dersom de skal anvendes i historiografisk-leksikografisk øjemed.

Under sådanne omstændigheder bør det ikke undre, at et så vigtigt værk som Jens Leths *Dansk Glossarium*¹⁰ er så lidet behandlet i (fag)litteraturen, som tilfældet er. Det er denne ordbog, som i og med nærværende artikel skal drages frem i lyset. Når vi tillægger den en stor vigtighed, er det fordi, det er den første, fuldstændige, trykte, betydningsforklarende modersmålsordbog på dansk. Der fandtes rigtignok modersmålsordbøger før *Dansk Glossarium*, men enten var de på tidspunktet for denne ordbogs udkomst endnu ikke afsluttede,¹¹ eller de forelå ikke på tryk.¹²

Det er vores grundantagelse, at den manglende bevågenhed over for Jens Leths ordbog, som uagtet sin beskedne størrelse er et stykke pionerarbejde på dansk grund, på den ene side skyldes samtidens manglende interesse affødt af det forhold, at *Videnskabernes Selskabs Ordbog* efter et halvt århundredes arbejde just på den

⁷ Som fx MICHAEL JACOBY: *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden 1990.

⁸ DAG GUNDERSEN: '[Anmeldelse af:] Michael Jacoby: *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1990'. *LexicoNordica* 1994, nr. 1, s. 253-261.

⁹ PETER SKAUTRUP: *Det danske Sprogs Historie*. Bind I-V. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1944-1970.

¹⁰ JENS LETH: *Dansk Glossarium. En Ordbog til Forklaring over det danske Sprogs gamle, nye og fremme Ord og Talemaader for unge Mennesker og for Ustuderede. Et Forsøg. Med en Fortale af Professor Rasmus Nyerup*. Kiøbenhavn 1800.

¹¹ Af VSO forelå i år 1800 kun det første bind (af i alt otte), som var udkommet 1793.

¹² Der fandtes adskillige påbegyndte om ikke just modersmåls- så dog modersmålsorienterede ordbøger så tidligt som i udgangen af 1600-tallet, værker eller dele af værker, som imidlertid aldrig fuldførtes og aldrig tryktes.

tid var begyndt at udkomme og følgelig tiltrak sig megen opmærksomhed,¹³ og på den anden side eftertidens manglende interesse for og beskæftigelse med dansk ordbogshistorie.

Leksikografi er betegnelsen for den faglige hhv. videnskabelige beskæftigelse med udarbejdelse af leksikografiske opslagsværker og undersøgelse samt udvikling af teorier om disses fremstilling, egenskaber, formål og brug. I moderne leksikografisk teori skelner man ikke mellem ordbøger, leksika, encyklopædier, konversationsleksika, glossarer og hvad der ellers findes af traditionelle betegnelser – man taler i stedet om leksikografiske opslagsværker eller slet og ret om ordbøger, jf. hertil fx artiklerne *allordbok*, *encyklopedi*, *encyklopedisk ordbok*, *leksikon*⁽¹⁾, *leksikografi*, *ordbok* og *sakordbok* i *Nordisk leksikografisk ordbok*.¹⁴ Der skelnes imidlertid mellem følgende tre hovedkategorier: 1) sprogordbøger; 2) sagordbøger; 3) alordbøger også kaldet encyklopædiske ordbøger (ikke at forveksle med encyklopædier!). Nyere leksikografisk teori tager dog afstand fra denne inddeling og opererer i stedet med følgende tre hovedkategorier: 1) ordbøger

¹³ I tidens lærde tidsskrifter var værket genstand for stor interesse og livlig ordstrid, jf. DANOPHILUS [= LUDVIG HEIBERG]: *Nogle Tanker angaaende den Danske Ordbog, indsendte fra Landet*. Kjøbenhavn 1790; WERNER H.F. ABRAHAMSON: 'Dansk Ordbog, udgiven under Videskabernes Selskabs Bestyrelse. Første Tome. A-E. Kjøbenhavn 1793. Trykt hos Møller og Søn. 709 S. i 4to'. *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* for Aar 1794, No. 45, den 15de November, s. 705-711; NICOLAI ELERT: 'Brev til Forfatteren af Minerva, angaaende den Danske Ordbog'. *Minerva* 1793, I, s. 174-189; LUDVIG HEIBERG: 'Nogle Anmærkninger over den danske Ordbog'. *Minerva* 1795, I, s. 137-167; F.T. HURTIGKARL [= PETER ERASMUS MÜLLER]: 'Dansk Ordbog, udgiven under Videskabernes Selskabs Bestyrelse. Anden tome (Andet Bind), F-H. Kjøbh. 1802, 698 S. i 4., hos Schultz, 2. Rdlr. Den danske Ordbog J 192 S., hos Schultz, 1 Rdlr.' *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* for Aar 1810, No. 6, s. 81-94; F.T. HURTIGKARL: 'Dansk Ordbog, udgiven under Videskabernes Selskabs Bestyrelse. Anden tome. Danske Ordbog. Bogstavet J'. *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* for Aar 1810, No. 7, s. 97-111; F.T. HURTIGKARL: 'Dansk Ordbog, udgiven under Videskabernes Selskabs Bestyrelse. Bogstavet J'. *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* for Aar 1810, No. 7, s. 115-125; F.T. HURTIGKARL: 'Dansk Ordbog, udgiven under Videskabernes Selskabs Bestyrelse. Bogstavet J'. *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* for Aar 1810, No. 10, s. 149-157; samt: SANDHEDS ELSKEREN [= FR. THAARUP]: 'Noget om det Kjøbenhavnske Videnskabers Selskab'. *Minerva* 1792, IV, s. 37-46.

¹⁴ HENNING BERGENHOLTZ, ILSE CANTELL, RUTH VADTVEDT FJELD, DAG GUNDERSEN, JÓN HILMAR JÓNSSON og BO SVENSÉN: *Nordisk leksikografisk ordbok* [forkortet NLO]. Med bidrag af Helgi Haraldsson, Hans Kristian Mikkelsen og Jaakko Sivula. Oslo 1997.

Dansk Glossarium

med kommunikative funktioner; 2) ordbøger med kognitive funktioner; 3) ordbøger med kommunikative og kognitive funktioner.¹⁵

I nyere tid deles leksikografien op i praktisk leksikografi (den konkrete udarbejdelse af ordbøger) og metaleksikografi også kaldet teoretisk leksikografi (ordbogsforskning).¹⁶ Inden for metaleksikografien kan skelnes mellem tre »søjler«: 1) brugerforskning; 2) ordbogskritik; 3) systematisk ordbogsforskning. Til sidstnævnte henregner nogle forskere også den historiografiske leksikografi.

I overensstemmelse med denne overordnede fagopdeling forstår nærværende bidrag sig som systematisk ordbogsforskning, mere præcist som historiografisk leksikografi – dvs. et bidrag til ordbogshistorie. Det skal i det følgende dreje sig dels om en værkanalyse, vel at mærke tilgængelig også for ikke leksikografisk skolede læsere, dels om et forsøg på at placere værket i en historisk såvel som kulturhistorisk sammenhæng.

Der findes forskellige historieopfattelser og forskellige begrundelser for historiografiske fremstillinger.¹⁷ Disse opfattelser kan sammenfattes i tre forskellige principper:

¹⁵ Jf. hertil: HENNING BERGENHOLTZ og SVEN TARP: 'Die moderne lexikographische Funktionslehre. Diskussionsbeitrag zu neuen und alten Paradigmen, die Wörterbücher als Gebrauchsgegenstände verstehen'. *Lexicographica* 18, 2002, s. 253-263; HENNING BERGENHOLTZ og SVEN TARP: 'Two opposing theories: On H. E. Wiegands recent discovery of lexicographic functions'. *Hermes* 31, 2003, s. 171-196; samt især: SVEN TARP: *Leksikografien i grænselandet mellem viden og ikke-viden. Generel leksikografisk teori med særligt henblik på lærerleksikografi*. Bind I-II. Århus 2006. [Doktorafhandling forsvaret 06.10.2006 på Handelshøjskolen i Århus.]

¹⁶ Jf. hertil HENNING BERGENHOLTZ og SVEN TARP: *Manual i fagleksikografi. Udarbejdelse af fagordbøger – problemer og løsningsforslag*. Herning 1994; HENNING BERGENHOLTZ: 'Leksikografi. Hvad er det?' I: A. SVAVARSDÓTTIR, G. KVARAN og J.H. JÓNSSON (red.): *Nordiske Studier i Leksikografi* 3. Reykjavík 1995; HERBERT ERNST WIEGAND: 'Was eigentlich ist Fachlexikographie? Mit Hinweisen zum Verhältnis von sprachlichem und enzyklopädischem Wissen'. I: *Deutscher Wortschatz. Lexikologische Studien. Ludwig Erich Schmitt zum 80. Geburtstag von seinen Marburger Schülern*. Udg. af H.H. Munske et al. Berlin/New York 1988, s. 729-790; samt: HERBERT ERNST WIEGAND: 'Der gegenwärtige Status der Lexikographie und ihr Verhältnis zu anderen Disziplinen'. I: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires... Erster Teilband*, s. 246-280.

¹⁷ Sml. fx E.F. KONRAD KOERNER: *Towards a Historiography of Linguistics*. Amsterdam 1978; KLAUS GROTSCH: *Sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung. Ein Beitrag zur historischen und methodologischen Selbstvergewisserung der Disziplin*. Göttingen 1982; HERBERT ERNST BREKLE: 'Was heißt und zu welchem Ende studiert man Sprachwissenschaftsgeschichte?' I: HERBERT ERNST BREKLE: *Einführung in die Geschichte der Sprachwissenschaft*. Darmstadt 1985, s. 1-26; samt: ANDREAS DÖRNER: 'Von der Gelehrtenrepublik zur Nationalbewegung. Kontexte der Sprachforschung in Deutschland an der Schwelle vom 18. zum 19. Jahrhundert'. I: HENNING BERGENHOLTZ, ANDREAS

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

- Den historisk-positivistiske fremgangsmåde, som på monumentalistisk vis søger at samle så mange data som muligt, og som ser udviklingen som en evig udvikling hen imod et stadigt højere niveau.
- Den selektive fremgangsmåde, som udvælger de vigtigste data og gengiver dem uden dømmende og bedømmende ramme; ofte forbundet med en almen interesse for historien: Historie er spændende.
- Den selektive fremgangsmåde, som på kritisk vis udvælger særligt relevante data og gengiver dem i en dømmende og bedømmende ramme; ofte forbundet med en rationel begrundelse: Man kan lære af historien.

Det er det sidstnævnte princip, vi vælger i vores behandling af *Dansk Glossarium*. Det udelukker dog ikke dele af princip to. Også en selektiv og dømmende historiefremstilling kan være spændende, men det er vigtigt at fastholde, at fremstillingen og kritikken skal være tidsimmanent. Vi mener desuden ikke, at leksikografien har bevæget sig i en kurve mod et stadigt højere niveau. Tværtimod mener vi at kunne se, at leksikografien i oplysningstiden på mange måder havde et niveau, som senere ordbøger ikke kunne fremvise. Vi har tidligere påvist, hvordan *Videnskabernes Selskabs Ordbog*, trods værkets uretmæssigt negative omdømme, sagtens tåler sammenligning med de endog nyeste storordbøger¹⁸ – fx *Den Danske Ordbog*.¹⁹ Når vi i det følgende inddrager nutidens leksikografi, vil det således ikke ske som en form for ros eller kritik af fortiden, men delvis som en kritik af nutiden, som ikke altid har taget ved lære af tidligere leksikografis fejltagelser endelige fordelagtige overvejelser.

II. JENS HØIER LETH OG RASMUS NYERUP

DÖRNER, RAMONA KARATAS og GREGOR MEDER: *Wegweiser durch die Grammatik von Heinrich Bauer. Verzeichnisse und Erläuterungen*. Berlin/New York 1991, s. 9-60.

¹⁸ Jf. hertil 'VSO set med nutidens øjne'.

¹⁹ *Den Danske Ordbog*. Bd. 1-6. København 2003-2005.

Dansk Glossarium

Om Jens Høier Leth (1766-1812) vides ikke meget. Han omtales kun i få biografiske leksika, og oplysningerne i disse er sparsomme.²⁰ Han er ikke nogen fremtrædende skikkelse i dansk åndsliv og har ikke efterladt sig noget særligt stort eller betydningsfuldt forfatterskab. En håndfuld skrifter er det dog blevet til – det meste af religiøst indhold. Foruden ordbogen findes også en tysk grammatik fra Leths hånd som et yderligere vidnesbyrd om hans sproglige interesse.²¹

Jens Leth, født i Aarhus, var søn af hjulmand Mikkel Nielsen og Sidsel Nielsdatter f. Giessing. Han dimitterede fra sin fødebys skole 1785, tog teologisk embedseksamen med laudabilis 1791 og blev 1796 residerende kapellan ved Graabrødre Kirke i Viborg. Året efter ægtede han Nicoline Fabricius (1775-1860), en præstedatter fra Lejrskov. I 1800 kaldtes han til sognepræst i Skive og Resen i Hindborg Herred og blev 1812 udnævnt til amtsprovst for Salling, Fjends og Lysgaard Herreder, men døde allerede samme år i november.

Interessen for sprog i almindelighed og modersmålet i særdeleshed er nærmest en tradition blandt danske præster. Man tænke blot på amatørfilologer som Erik Pontoppidan den yngre²² og dialektordbogsforfattere som H. F. Feilberg²³ og Johannes G.E. Kok.²⁴ Men også blandt rigsmålsordbogsforfattere finder vi gejstlige – fx præsterne Hans Dahl²⁵ og Otto Kalkar.²⁶ Jens Leth følger sig således fint ind i en tradition, som efter ham kun har været i tiltagende.

²⁰ Se især C.F. BRICKA: *Dansk biografisk Lexikon tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814*. Bind I-XIX. København 1887-1905; samt: H. EHRENCRON-MÜLLER: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*. Bind I-XII. København 1924-1935.

²¹ JENS LETH: *Grammatikalsk Haandbog til at læse og forstaa det tydske Sprog*. København 1805.

²² Jf. bl.a. ARILD HALD KIERKEGAARD: 'Erik Pontoppidan og det danske sprog i Sønderjylland' *Flensborg Avis* 6/2 2006.

²³ HENNING FREDERIK FEILBERG står bag den ene af de to absolut største folkeleksikografiske indsatser i Danmarks historie: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål*. Bd. I-IV. København 1886-1914.

²⁴ Jf. hertil 'Sønderjyske ordbøger...' s. 194f.

²⁵ HANS DAHL har sammen med B. T. Dahl og H. Hammer været medarbejder på *Dansk Ordbog for Folket* (bd. I-II, København og Kristiania 1907-1914). Ene mand har han desuden udarbejdet *Dansk hjælpeordbog til fredning af det hjemlige og uddrivelse af det unyttige fremmede i vort modersmål* (København 1875).

²⁶ OTTO KALKAR står bag den anden af de to absolut største folkeleksikografiske indsatser i Danmarks historie: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*. Bd. I-V. København 1881-1918.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

Rasmus Nyerup (1759-1829) er i modsætning til Leth en meget toneangivende skikkelse i dansk åndsliv, hvorfor der foreligger rigeligt med information om ham, jf. forskellige biografiske leksika; fx de forskellige udgaver af *Dansk Biografisk Leksikon*.

Han blev født i Nyrup, Ørsted sogn ved Fyn, og var søn af fæstebonde Christen Rasmussen og Karen Simonsdatter. Han blev student 1776, tog filologisk eksamen 1779, teologisk attestats 1780 og magistergraden 1784. 1788 ægtede han Elisabeth Margrethe Clausen, en købmandsdatter fra Odense. 1796 blev han ekstraordinær professor i litteraturhistorie ved Københavns Universitet og samme år adjungeret universitetsbibliotekar. 1803 blev han chef for Universitetsbiblioteket og virkede som sådan til sin død. 1814 blev han regensprovst.²⁷ Nyerups forfattervirksomhed er overordentligt omfattende og spænder over litteratur- og boghistoriske arbejder, til folkemindvidenskab, praktisk leksikografi,²⁸ bibliografi, arkæologi, historie og kulturhistorie samt nordisk og germansk oldtid mm.

Det er meget tydeligt, at såvel Leth som Nyerup var store tilhængere af oplysningstiden – på sin vis lidt gammeldags, nu romantikken nærmede sig. Foruden forordet til *Dansk Glossarium*, jf. bilag i nærværende artikel, kommer det for Leths vedkommende til udtryk i bl.a. hans udkast til en *Plan til et philanthropisk Selskabs Oprettelse for Menneskehed af Oplysning, Forædling og Velstand* (1808). Man lægge også mærke til overskriften til Leths forord (»Medborgere!«),²⁹ som er typisk for oplysningstiden. For Nyerups vedkommende kommer oplysningstanken bl.a. til udtryk i hans virke som tidsskriftsredaktør ved *Lærde Efterretninger*, hvor han altid levnede plads til en positiv anmeldelse af rationalistiske skrifter, mens angreb på disse sjældent fandt vej.³⁰

²⁷ Ifølge *Dansk Biografisk Haandleksikon* (København 1920), redigeret af Svend Dahl og P. Engelstoft, skete det imidlertid i 1802.

²⁸ NYERUP udgav Peder Laales ordsprog med anmærkninger 1828, det omfangsrige værk *Almindeligt Litteraturrexicon for Danmark, Norge og Island* (bd. I-IV, 1802-1806) og var desuden redaktør på *Videnskabernes Selskabs Ordbog*, hvor han dog flere gange havde opsagt og genindtaget sin stilling. Endvidere havde Nyerup i sin ungdom i 1780'erne leveret en del stof til tredjeudgaven af Jens Worms forfatterleksikon (1784).

²⁹ Se s. 84-87 i dette nr. af *Nomos*.

³⁰ Jf. hertil JESPER DURING JØRGENSEN og CARL S. PETERSENS artikel om Rasmus Nyerup i *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udgave).

III. HVAD BRUGES ORDBØGER TIL?

En ordbogs brugergruppe og dennes brug af ordbøger behandles i moderne leksikografiske teorier under betegnelsen leksikografiske funktioner. Dette tema er og har stort set – så længe man har lavet ordbøger – været emnet og ofte et stridspunkt for mange leksikografiske overvejelser. Vi ser det særligt tydeligt i diskussionen om *Videnskabernes Selskabs Ordbog*, som lingvisterne ønskede at lave som en ordbog for akademikere.³¹ I princippet er denne form for uenighed fortsat indtil i dag. På den ene side ønsker lingvister at optage al den viden i ordbøger, som de kan samle, særligt om betydning og etymologi (ordhistorie). På den anden side står en heterogen gruppe af leksikografer, bestående af fagfolk såvel som amatører, som har det til fælles, at de vil udarbejde et stykke praktisk værktøj, som kan hjælpe en bestemt brugertype med bestemte sproglige problemer. Den første gruppe stræber efter en form for fuldstændighed. I den metaleksikografiske litteratur, som i høj grad domineres af lingvister, udgør bidrag af denne type et flertal. I praksis betyder det, at lingvister ønsker at få så omfattende ordbogsartikler som muligt:

*I will be shamelessly selfish and ask for the impossible. I will advocate for a dictionary that will always adapt to my needs and always be ready to provide me with exactly the answer that I need and will also agree with. I also expect the dictionary to be able to give me satisfactory answers to those questions that I forget to ask.*³²

En ordbogsbruger, der fx ønsker at få at vide, hvad en talemåde betyder, ønsker ikke at læse en lang artikel om alle mulige andre ting. Helst ville brugeren sikkert nøjes med præcis den eftersøgte talemåde og forklaringen på den. Al erfaring viser, specielt ved søgning på internettet, at hovedproblemet oftest er, at man får for mange hits eller for lange tekster – informationsspecialister taler her om »støj«.

³¹ Jf. 'VSO set med nutidens øjne'.

³² KRISTA VARANTOLA: 'Use and Usability of Dictionaries: Common Sense and Context Sensibility'. I: M.H. CORRÉAD (red.): *Lexicography and Natural Language Processing. A Festschrift in Honour of B.T.S. Atkins*. Göteborg 2002, s. 30-44.

Også ved brug af internetordbøger kan man lide såkaldt informationsoverlæs. Ved søgning i ordbøger taler man også om en »over generalization«. ³³

I den optimale ordbog får brugeren præcis så meget information, at den nøjagtigt dækker hans/hendes behov. Følgende krav til leksikografiske definitioner er derfor helt sikkert rigtigt for en lingvistisk beskrivelse af det, vi kalder et kognitivt behov for at vide mest muligt, men det er ikke et krav, som brugeren deler med lingvisten: »An adequate definition must show fully what the word in question means«. ³⁴ Vi er heller ikke enige med Wierzbicka, ³⁵ som argumenterer for, at leksikografiske definitioner nødvendigvis må være lange for at kunne redegøre for al den nødvendige lingvistiske viden om et udtryks betydning. Problemet er ikke, at nogle leksikografiske definitioner er lange; det er heller ikke chokerende, som Wierzbicka ³⁶ udtrykker det om sine meget lange definitioner af en kop, en tiger osv.: »No doubt the length of the definitions of concrete words proposed here will be found by some to be quite shocking. I admit that it was surprising for me, too.«

Problemet for leksikologer, der også opfatter sig selv som leksikografer, er, at de mener, at alle ordbogsbrugere ønsker at få alt at vide i et forklaringsprog, som er beregnet til akademikere. Det er ikke tilfældet. Der er forskellige brugergrupper, som ordbøger ikke kan være et brugbart redskab for, hvis de tilbyder samme type ordbogsartikel uafhængigt af de informationsbehov, ordbogen er beregnet til at dække.

På den anden side står værktøjsmagerne, der ganske ofte – som det er tilfældet med Jens Leth – hverken er uddannede lingvister eller leksikografer, men »blot« ønsker at udarbejde et hjælpemiddel. Med andre ord ser vi ordbøger som et stykke værktøj, der skal opbygges og indrettes på en sådan måde, at det bedst muligt kan opfylde ordbogens forudsete genuine formål. I den moderne leksikografiske

³³ CHARLES X. LING, JIANFENG GAO, HUAJIE ZHANG, WEINING QIAN og HONGJIANG ZHANG: 'Mining Generalized Query Patterns from Web logs'. I: *Proceedings of the 34th Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS-34) – Volume 5*. Washington, DC 2002, s. 1105. (<http://research.microsoft.com/~jfgao/paper/hicss01.pdf> (februar 2007))

³⁴ ANNA WIERZBICKA: *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor 1985, s. 39.

³⁵ Jf. *Lexicography and Conceptual Analysis* s. 330-332.

³⁶ Samme s. 331.

Dansk Glossarium

funktionslære³⁷ antages følgende leksikografiske funktioner, dvs. funktioner, som en ordbog hhv. et leksikon skal opfylde for at dække de forudsete brugeres behov:

- kommunikative funktioner: hjælp ved tekstproduktion, hjælp ved tekstreception, hjælp ved oversættelse
- kognitive funktioner: hjælp ved systematisk ønske om viden, hjælp ved sporadisk ønske om viden, ...

Med kommunikative behov menes behov for hjælp til at løse et problem, som kan opstå i forbindelse med lekture, produktion eller oversættelse af en tekst. Med kognitive behov menes behov for hjælp til at opnå konkret eller systematisk viden om noget, det være sig et sprogligt eller ikke-sprogligt fænomen. Vi kan anskueliggøre sammenhængen for kognitive behov i form af følgende handlingsforløb, hvor der ikke siges noget om, hvorfor eller i hvilken sammenhæng brugeren får behov for at vide mere:

ordbogsbruger → ordbog → ordbogsbruger

Det kan være et ønske om at få noget at vide om en konkret vending, fx alle dens betydningsnuancer eller dens oprindelse. Det kan også være et ønske om at få et systematisk indblik i en bestemt slags ord. Endvidere kan det ske som en del af et sproglæringsforløb. Om dette ønske opstår ud fra en konkret kommunikationssituation eller som en spontan association er ikke afgørende. Det afgørende er, at brugeren ønsker at få ny viden eller at få bekræftet en bestemt formodning, uden at denne viden søges med henblik på at løse problemer med et konkret tekstsegment i en konkret tekst.

Ved en kommunikationsrelateret brug af ordbøger foreligger der et helt andet handlingsforløb. Brugeren er i færd med at læse, høre, korrigere, skrive eller oversætte en tekst og er kommet til et bestemt sted, hvor han får et problem med at

³⁷ Se hertil SVEN TARP: *Prolegomena til teknisk ordbog*. Ph.d.-dissertation. Aarhus 1992. <http://www.lng.hha.dk/dml/spa/phd.pdf>; 'Die moderne lexikographische Funktionslehre'; 'Two opposing theories...'; samt: HENNING BERGENHOLTZ og SVEN TARP: 'Wörterbuchfunktionen'. I: *Schreiben, Verstehen, Übersetzen und Lernen: Zu ein- und zweisprachigen Wörterbüchern mit Deutsch*. Udg. af Irmhild Barz, Henning Bergenholtz og Jarmo Korhonen. Frankfurt a. M./Bern/New York/Paris 2005, s. 11-25.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

forstå, rette, producere eller oversætte denne del af teksten og derfor søger hjælp i en ordbog:

bruger → tekstdel_z → bruger → ordbog → bruger → tekstdel_z

Det betyder ikke, at der ved en kommunikationsrelateret brug af en ordbog ikke kan foreligge en kognitiv gevinst. Dette kan være tilfældet, men er ikke hensigten med ordbogsbrugen. Behovet for brug af en ordbog opstår i forbindelse med et konkret tekstsegment, som man ikke forstår, ikke kan formulere korrekt og præcist, eller som man ønsker at udskifte med et andet eller ikke kan oversætte uden hjælp.

Med udgangspunkt i disse overvejelser kan man koncipere polyfunktionelle ordbøger, som prøver at opfylde alle eller mange af de her beskrevne funktioner. Eller man kan koncipere og udarbejde monofunktionelle ordbøger, der har til formål at opfylde kun en af funktionerne. Der er ingen tvivl om, at en sådan monofunktionel ordbog er lettere og hurtigere at udarbejde. Den er også, set ud fra et brugersynspunkt – ligesom med alle andre slags værktøjer – enklere for brugeren at benytte. Jens Leths *Dansk Glossarium* er ikke bare den først udkomne danske betydningsordbog, men tillige den første monofunktionelle ordbog. Næsten alle andre senere danske ordbøger har været polyfunktionelle ordbøger, fx også den nyeste nationalordbog, *Den Danske Ordbog*, som i øvrigt netop derfor er blevet kritiseret skarpt med den begrundelse, at den ender med ikke at kunne opfylde nogen af funktionerne på ordentlig vis.³⁸ Ud over *Dansk Glossarium* kender vi ikke andre monofunktionelle danske ordbøger end *DanskOrdbogen*³⁹ og *Dansk Sprogbrug*,⁴⁰ som begge er produktionsordbøger.

IV. DANSK GLOSSARIUM

³⁸ Jf. HENNING BERGENHOLTZ og VIBEKE VRANG: 'Den Danske Ordbog imponerer og skuffer'. *Hermes* 33, 2004, s. 149-178; HENNING BERGENHOLTZ og VIBEKE VRANG: 'Den Danske Ordbog bind 2 (E-H) og 3 (I-L) – en ordbog for folket eller for akademikere?' *LexicoNordica* 12, 2005, s. 169-191; samt: HENNING BERGENHOLTZ og VIBEKE VRANG: 'Den Danske Ordbog: en ordbog for lingvister!' *LexicoNordica* 13, 2006, s. 185-196

³⁹ HENNING BERGENHOLTZ, JETTE PEDERSEN, VIBEKE VRANG og RICHARD ALMIND: *DanskOrdbogen*. Århus 1999.

⁴⁰ ERIK BRUUN: *Dansk sprogbrug. En stil- og konstruktionsordbog*. København 1995.

Dansk Glossarium

Dansk Glossarium er den først udkomne danske betydningsordbog og tillige Danmarks første monofunktionelle ordbog – en receptionsordbog. Det er derfor yderst overraskende, at det også er en af de danske ordbøger, der sjældnest er blevet nævnt, endsi­ge analyseret i historiografisk-leksikografiske bidrag. Der foreligger, foruden selve bogens forord ved Leth og fortalen ved Nyerup, kun ét eneste dokument om værket: En anmeldelse ved Jens Kragh Høst i et af samtidens lærde tidsskrifter.⁴¹ Betragtet fra den lyse side må man fastslå, at det er et gunstigere forhold, end hvis der slet ingen dokumenter fandtes. Idet vi følger Bjerrums eksempel⁴² – og i øvrigt for at tilgængeliggøre den usædvanligt lille mængde af disse for ordbogshistorisk forskning vigtige dokumenter – gengiver vi i nærværende artikel alle de tre forhåndenværende tekster, dvs. fortalen, forordet og anmeldelsen (se bilag).⁴³

Ordlisten i *Dansk Glossarium* er på 211 sider, hvortil kommer en »Eftersankning«, dvs. et tillæg, på 7½ side samt halvanden side med rettelser. Ifølge vore udregninger indeholder ordbogen godt 10.000 opslagsord i alfabetisk orden. Antallet kan synes lavt, men er det ikke: Det er kun »svære« ord, dvs. sjældent brugte ord, forældede ord og fremmedord, der medtages og forklares i værket – men i øvrigt også flerordsudtryk (jf. »imaginere sig noget«, »fralægge sig en beskyldning« mm.). Almindeligt brugte og af modersmålstalende kendte ord skal man ikke søge at finde i bogen. Bl.a. deri ligger værkets sproghistoriske værdi: Netop fordi der er tale om et rariteters skatkammer, tid- og stedfæstes mange førsteforekomster hertil (fx »Aforisme«, »Archæologie«,⁴⁴ »Psychologie« mm.).

Nyerups for­tale er ganske interessant og yderst læseværdig – også uafhængigt af *Dansk Glossarium*, nemlig som et dokument, hvori århundredeskiftets sprogdebat

⁴¹ JENS KRAGH HØST: 'Dansk Glossarium. En Ordbog til Forklaring over det danske Sprogs gamle, nye og fremme (fremmede) Ord og Talemaader for unge Mennesker og Ustuderede. Et Forsøg af Jens Høier Leth, residerende Capellan til Graabrødrekirke i Viborg. Med en Fortale af Professor Rasmus Nyerup (og et Motto af Paulus). Kjøbenhavn 1800. Trykt paa Hofboghandler S. Poulsens Forlag hos Bogtrykker Morthorsts Enke & Comp. 1800. XII. og 218 S. i 8vo'. *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* for Aar 1800. No. 19, s. 296-299.

⁴² Jf. 'Otto Kalkar og hans ordbog'.

⁴³ Gengivelsen af de nævnte dokumenter følger den oprindelige retskrivning, tegnsætning, afsnitsindrykning mm.

⁴⁴ I betydningen »ældgammel talemåde, ældgammelt sprog«.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

kort opridses.⁴⁵ Foruden at være en art indledning til og utvetydigt en blåstempling af ordbogen – manden var immervæk en af de mest toneangivende intellektuelle i samtiden – er fortalen et lille kampskrift. Nyerup søger at give en kort udredning af, hvorfor et værk som *Dansk Glossarium* overhovedet er opstået, hvori dets eksistensberettigelse ligger. Han mener at være vidne til en tid, hvor (svært forståelige) fremmedord vinder mere og mere indpas i sproget – skriftsproget vel at mærke. Tillige mener han at kunne iagttage en forsømmelig omgang med sproget og berører dermed i en meget tidlig tid et af danskfilologiens og i nyere tid delvis også lingvistikens yndlingsstridspunkter – sprogrigtighed. Skylden for skriftsprogets miserable tilstand tillægger han forfængelighed, magelighed, skødesløshed og uvidenhed. Med forfængelighed mener han akademisk snobberi; med magelighed mener han den dovenskab, videnskabsfolk lægger for dagen, når de ikke formår at skrive på dansk, hvad de har læst i udlandet eller i værker skrevet på et fremmedsprog,⁴⁶ skødesløsheden sigter især på »den Hærskarernes Mangfoldighed af slette Oversættere« (fortalen). Nyerup kræver en større bevågenhed over for modersmålet og slår kraftigt til lyd for sprognormering – noget, som ikke var fremmed for 1700- og 1800-tallets lærde. Man tænke blot på Ludvig Holberg, Frederik Christian Eilschow, Jens Schelderup Sneedorff, Christian Fleischer og H.C. Ørsted.⁴⁷ Vi befinder os her i en tid, hvor det danske sprog ikke nyder nogen særlig status, jf. fx Christian Wilsters fremragende og spydige lille digt, hvori han skildrer sprogtilstanden i 1700-tallets begyndelse:⁴⁸

Hver Mand, som med Kløgt gik i Lærdom til Bund,
Latin paa Papiret kun malte,
Med Fruerne Fransk, og Tydsk med sin Hund,

⁴⁵ Se s. 81-83 i dette nr. af *Nomos*.

⁴⁶ Jf. hertil også H.C. Ørsted: »Når man i ånden har rejst udenlands, må man vende tilbage og rask leve sig ind på ny i modersmålet. Man skal meddele landsmænd, hvad man har lært af de fremmede, hvad man har tænkt i deres ånd og sprog, og måske hos sig selv udtalt i fremmed mål; men man må først til gavns overføre det i modersmålet.« [Ørsted citeret efter CHRISTIAN N. EVERSBUSCH: 'Ænglis' som nysprog'. *Budstikken. Nyt om dansk-nordisk sprog og sprogrøgt*, nr. 1, marts 2007, s. 4-6.]

⁴⁷ Jf. ARILD HALD KIERKEGAARD: »Dog vort Sprog bør være kiert, og dets Ære hellig«. Om synet på det danske sprog i 1700-tallet'. *Nomos* 3:1. 2005, s. 89-117.

⁴⁸ Jf. »Dog vort Sprog bør være kiert...» s. 99.

Dansk Glossarium

Og Dansk med sin Tjener han talte.⁴⁹

Ordbøger skal bruges i henhold til deres genuine formål. *Dansk Glossariums* genuine formål er at være et hjælpemiddel, når en potentiel ordbogsbruger har problemer med at forstå dele af en tekst. Hvis *Dansk Glossarium* dengang blev brugt til ikke-genuine formål, enten til den kognitive funktion sprognormering eller til den kommunikative funktion tekstproduktion, kunne den godt blive set som en forløber for Hans Dahls *Dansk hjælpeordbog til fredning af det hjemlige og uddrivelse af det unyttige fremmede i vort modersmål* (1875). Dette ville dog på ingen måde svare til oplysningstidens tankegang, snarere til romantikkens. I oplysningstiden havde man i mindre grad nationale målsætninger, snarere det, man i dag vil kalde bidrag til videnssamfundet, som dengang som nu var mere internationalt end nationalt.

I den sidste del af fortalen giver Nyerup en lille ordbogshistorisk oversigt. Han mener, at *Dansk Glossarium* først og fremmest er en receptionsordbog, dvs. en ordbog beregnet til hjælp ved tekstforståelse, jf. bl.a. »Der har til alle Tider været tænkt paa at hjelpe de af Lægfolk tilrette, som gjerne gad læst en dansk Bog« (fortalen). Nyerup nævner ikke en lang række af tidligere tiders leksikografer og ordbøger, som han uden tvivl kendte, men som han ikke anså for relevante i sammenhæng med indordningen af Leths monofunktionelle og entydigt funktionsrelaterede receptionsordbog. Således undlader han fx at nævne Peder Syvs fragmentariske, men aldeles nævneværdige leksikografiske indsats fra 1663.⁵⁰ Endvidere undlader han at nævne 1700-tallets livlige puristiske leksikografi, som den kommer til udtryk med folk som Frederik Christian Eilschow,⁵¹ for slet ikke at

⁴⁹ CHRISTIAN WILSTER: *Digtninger*. København 1827, s. 63.

⁵⁰ PEDER SYV: *Nogle Betenkninger om det cimbriske Sprog*. København 1663. Denne afhandlings »Ottende Afdeeling« (siderne 73-92) indeholder en »Ordbog eller Gløsebog«. Det skal her bemærkes, at det ingenlunde drejer sig om en latinsk-dansk ordbog, men netop om en ordliste, som primært optegner gamle og sjældent brugte danske ord – selvsagt også fremmedord – og søger til disse at give en dansk forklaring.

⁵¹ FR. CHR. EILSCHOW: *Cogitationes de scientiis vernacula lingua docendis cum specimine terminologie vernaculæ*. I-II. 1747. 48 sider. (Tanker om formidling af videnskaberne på modersmålet med en prøve på en kunstordbog på modersmålet.) Med denne doktorafhandling kaldte Eilschow til kamp mod fremmedordene og satte gang i sprogrensningen i 1700-tallet. Jf. hertil »Dog vort Sprog bør være kiert...«.

tale om tosprogsleksikografien, som den kommer til udtryk med folk som Hans von Aphelen,⁵² Ernst Wolff,⁵³ Theodor Arnold og Christian Friedrich Bay.⁵⁴ Heller ikke *Videnskabernes Selskabs Ordbog* bliver omtalt, om end den netop er under udarbejdelse på det tidspunkt, hvor *Dansk Glossarium* udkommer. Nyerup havde endda selv været ledende redaktør på *Videnskabernes Selskabs Ordbog* – i øvrigt over flere omgange, idet han gentagne gange havde opsagt og genindtaget sin stilling. En forklaring på denne fortælse kan være, at Nyerup netop var en oplysningens mand, mens *Videnskabernes Selskabs Ordbog* blev en højborg for akademikere, idet den lærde ordbogskommission ignorerede Kong Christian VII's ønske om at lave en ordbog for folket – et ønske, som bl.a. kom til udtryk i et brev ved statssekretær Ove Høegh-Guldberg.⁵⁵

Samtidens kritik af *Dansk Glossarium* er sparsom. Som allerede nævnt, findes der kun én eneste anmeldelse skrevet af litteraten og historikeren Jens Kragh Høst (1772-1844),⁵⁶ som i år 1800 var protokolsekretær ved Højesteret. Høst havde i løbet af sit liv udgivet en mængde tidsskrifter og ugeblade og skrevet mange historiske og andre værker. Vigtigt for nærværende sammenhæng er det imidlertid,

⁵² Justitsråd og professor HANS VON APHELEN var forfatter til en ordbog, hvis delmængde kan opfattes og i samtiden blev brugt som den første danske ordbog til hjælp ved reception og produktion af tekster på dansk, nemlig *Kongelig Dansk Ord-Bog, oplyst med Exempler og Talemaader. Første Tome Dansk og Tydsk. Anden Tome Tydsk og Dansk. Af H. von Aphelen, Professor Philosophiæ ved Kiøbenhavn's Universitet, og offentlig Lærer i det Franske og Tydske Sprog. Med kongel. allernaadigste Privilegio*. Kiøbenhavn 1764. Jf. hertil: 'Geschichte der dänisch-deutschen Lexikographie' s. 201; samt: 'VSO set med nutidens øjne'.

⁵³ Det drejer sig her om den ældste dansk-engelske ordbog: ERNST WOLFF: *En Dansk og Engelsk Ord-Bog, Sammenskrevet af Ernst Wolff, Medlem af det høylovlige Land-Huusholdnings Selskab udi Kiöbenhavn, og Kiöbmand i London. Trykt udi London af Frys, Couchman og Colier paa Forfatterens egen Bekostning*. London 1779.

⁵⁴ THEODOR ARNOLD og CHRISTIAN FRIEDRICH BAY: *A compleat Vocabulary: English and Danish: fuldstændigt Engelsk og Dansk Haand-Lexicon, hvorudi indeholdes alle i det Engelske Sprog brugelige Ord med deres saavel korte som lange Accent, samt tilføjede Udtale / udgivet paa Engelsk og Tydsk af Theodor Arnold, nu paa Dansk oversat, forbedret og forøget med en Samling af Handels- og Søe-Termini og Talemaader, af Christian Friderich Bay*. Kiøbenhavn 1784.

⁵⁵ »Ordbogen maatte være i Landets eget Sprog, og blive lige kier for Lærde og Ulærde: de Jndfødte ere de, som af et saadant Værk høste bedste Fordeel : Fremmede blade kun deri, Vore egne bruge det, disse kand i det højeste overse det i deres Efterretninger, vore egne derimod søge deri en Raadgiver, og finde sig derved Veie banet til at udtrykke sig bestemt og med Vished.« (Brev fra Ove Høegh-Guldberg af 28.11.1776, citeret efter: 'Den Danske Ordbog I-VIII' s. 230.

⁵⁶ Se s. 88-91 i dette nr. af *Nomos*.

Dansk Glossarium

at han havde erfaring som leksikograf – 1799 udgav han *Svensk Haandordbog for Danske*, et beskedent værk på halvanden hundrede sider, men dog indeholdende 28.000 opslagsord. Hans sproglige interesse fremgår desuden af en lille svensk grammatik, *Kort svensk Sproglære for Danske*, som han udgav 1808. Høsts anmeldelse af Leths ordbog er i høj grad læseværdigt og intelligent. Mange af eftertidens (herunder nutidens) anmeldere har ikke kunnet hhv. kan ikke fremvise et sådant niveau. Man sammenligne fx Høsts kritik af *Dansk Glossarium* med P.E. Müllers (alias F. T. Hurtigkarl) nogenlunde samtidige kritik af *Videnskabernes Selskabs Ordbog*.

Høsts mest nævneværdige ankepunkt er imidlertid forfejlet. Han problematiserer følgende, som Leth fremfører i de indledende bemærkninger: At bogen skal hjælpe de mange børn og unge, som »har en Idee, men veed ej, i det mindste ej paa Stedet, af Mangel paa Sprogrigdom, at fremsætte den med et enkelt Ord eller kort og tydeligt Udtryk« (forordet). Høst spørger: »Men Ordbogen skal dog ikke læres udenad?« (fortalen). Problemet er interessant og stadig aktuelt i vore dages leksikografi: Hvordan skal man i en ordbog kunne finde et givent ord eller (flerords)udtryk, når man ikke kender det i forvejen? Vildfarelsen ligger i, at *Dansk Glossarium* som tidligere fremhævet er en receptionsordbog og ikke en produktionsordbog, hvorfor det ikke er konceptuelt forudset, at brugeren ikke ved, hvad det er, han/hun leder efter.⁵⁷

I det store og hele er Høst positivt indstillet over for værket. Især roser han betydningsforklaringerne, som »ere adæqvate, hverken for indskrænkede eller for vidtløftige«, om end han finder en del fejl og andre uhensigtsmæssigheder. Med skarpt blik efterspørger han kun sådanne »svære« og sjældent brugte ord samt fremmedord, som kan volde besvær for den mindre skolede bruger, dvs. den type opslagsord, som konceptuelt er genstand for leksikografisk behandling i *Dansk Glossarium*. Som et sidste forhold kritiserer Høst den inkonsekvente retskrivning i værket, jf. hertil 1800-tallets ortografistrid med Rask og Molbech repræsenterende

⁵⁷ Se hertil evt. HENNING BERGENHOLTZ og RUFUS GOUWS: 'The access process in dictionaries for fixed expressions'. *International Journal of Lexicography* 2007/2008 (i trykken).

hver sin fløj, og som for Rasks vedkommende har været motiverende til at forlade arbejdet med *Videnskabernes Selskabs Ordbog*.⁵⁸

Oftentimes bliver leksikografien tilordnet lingvistikken, faktisk oftest, selv om det står i stærk modstrid med praksis, både tidligere og i nutiden.⁵⁹ I dag kan man se på de mange tusinde internetordbøger, fx Dueholms Botanisk/Dansk og Dansk/Botanisk Ordbog på <http://www.dueplant.dk/ordbog.html>, som er »skabt gennem et par generationer af engagerede planteskoleejere og opdateres til stadighed«, *Signalleksikon. Oversigt over danske signal- og sikringstekniske begreber* på http://home3.inet.tele.dk/henrikka/sign_lex/ eller <http://www.lokomotivet.dk> og <http://www.synoptik.dk/Syn/dk/RightMenu/Leksikon/>, »udarbejdet i samarbejde mellem øjenlægen Jørgen Kleener og Synoptik«, for blot at nævne nogle få eksempler. Disse værker er lavet af lingvistiske og leksikografiske amatører, man kan sige af folket. Det er ikke noget nyt. De første bilingvale ordbøger til mange sprog er lavet af præster, munke og missionærer, som ville sprede det kristne budskab. Det samme kan siges om Jens Leths ordbog. Vi vil derfor søsætte betegnelsen *folkeleksikografi*, en analogidannelse til fx betegnelserne folkelingvistik, folkeetymologi osv., og dermed problematisere den i videnskaben hidtil traditionelle opdeling af ordbøger, nemlig skellet mellem 1) praktisk leksikografi, som er videnskabeligt funderet og 2) praktisk leksikografi, som bygger på traditioner eller antagne traditioner. I stedet bør man skelne mellem ordbøger udarbejdet af:

1. leksikografer (som dog samtidig godt kan være lingvister)
2. lingvister (som dog samtidig godt kan være leksikografer)
3. engagerede lægfolk (som dog ofte er fageksperter inden for et bestemt fagområde, men hverken er leksikografer eller lingvister)

Den slags »amatører« har i mange tilfælde udarbejdet noget, som lingvister ofte har hævdet var umuligt, dvs. specifikke redskaber til hjælp for en bestemt

⁵⁸ Jf. 'VSO set med nutidens øjne'.

⁵⁹ Jf. hertil 'Leksikografi. Hvad er det?' og LORÁND-LEVENTE PÁLFI: 'Hvad er leksikografi?' *Referencen* årgang 37, nr. 1, s. 23-29.

Dansk Glossarium

brugertype med en bestemt type behov. I dette tilfælde ulærde, folk, som er uvante med at læse og som har problemer med at forstå bestemte ord eller ordforbindelser i en tekst.

Denne fremgangsmåde står i skarp modsætning til de mest kendte danske ordbøger: Christian Molbechs *Dansk Ordbog*,⁶⁰ *Ordbog over det danske Sprog*,⁶¹ *Nudansk Ordbog*,⁶² *Den Danske Ordbog*, som alle hævder at være hjælpemidler for alle og til alle slags behov, både for folket og for lærde, både for receptionsproblemer, tekstproduktionsproblemer og til hjælp ved vidensstilegnelse hhv. vidensudvidelse (ønske om at få større viden om bestemte ord eller sproglige samt ikke-sproglige forhold); se fx Lars Trap-Jensen og Henrik Lorentzen,⁶³ som meget bastant står inde for en sådan ordbogskonception, og for at det er den eneste mulige, også fordi brugerne ikke kan kende forskel på forskellige behov. Dette lingvisternes overherredømme i det leksikografiske landskab har gammel hævde i Danmark: Man tænke blot på *Videnskabernes Selskabs Ordbog*, som var valplads for en særdeles interessant, men ikke altid udtalt strid mellem de lærde og folket.

Vi kan se, at en folkeleksikograf som Jens Leth ud fra erfaringer som præst havde den klare opfattelse, at han ville udarbejde et hjælpemiddel, som han af erfaring vidste, at hans konfirmander og i det hele taget hans sognebørn havde brug for, når de læste bøger og religiøse skrifter. Jens Leth er i denne sammenhæng både tilhænger af oplysningstidens tankegang, – dvs. tanken om, at større viden i befolkningen skaber et bedre samfund – samtidigt med at han også er en teolog, der ser muligheden for bedre fordybelse i opbyggelige skrifter og i Biblen.

⁶⁰ CHRISTIAN MOLBECH: *Dansk Ordbog*. København 1833.

⁶¹ *Ordbog over det danske Sprog*. Bd. I-XXVIII. København 1918-1956 + supplementsbind I-V, København 1992-2005.

⁶² *Nudansk Ordbog*. København 1953ff.

⁶³ HENRIK LORENTZEN og LARS TRAP-JENSEN: 'Kommentarer til Henning Bergenholtz og Vibeke Vrang: Ny dansk ordbog i seks bind for sekretærer og forskere'. *LexicoNordica* 11, 2004, s. 191-202; LARS TRAP-JENSEN: 'Kommentar til Henning Bergenholtz & Vibeke Vrang: Den Danske Ordbog bind 2 (E-H) og 3 (I-L) – en ordbog for folket eller for akademikere?' *LexicoNordica* 12, 2005, s. 189-197; LARS TRAP-JENSEN: 'Virtuelle perspektiver for ordbogsredigering: muligheder, strategier og virkelighedens begrænsning'. *LexicoNordica* 12, 2005, s. 109-121; HENRIK LORENTZEN og LARS TRAP-JENSEN: 'ordnet.dk – et nyt sprogligt opslagsværk på internettet'. I: HENRIK LORENTZEN & LARS TRAP-JENSEN (red.): *Nordiske Studier i Leksikografi* 8. København 2006, s. 253-264.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

En særlig vellykket ordbog må ses ud fra en bestemt person for at være vellykket, hvis den præcis forklarer det, vedkommende ikke forstår, og også på en måde, så vedkommende forstår det uden problemer, og endelig uden at nævne en masse ting, vedkommende ikke behøver at få at vide og som kun fører til, at det tager for lang tid at komme frem til en bestemt angivelse (informationsoverlæs). Vi tager en tilfældig artikel:

Adsprede, adsprede Sindet. Slaae Tankerne
hen. Henvende Tankerne fra Eet til
Andet.⁶⁴

Hvis man vil kritisere en sådan artikel ud fra et fuldstændighedssynspunkt, fx ud fra et krav om, at en sådan artikel – som en lingvist måtte ønske – skulle give en oversigt over enhver brug af verbet »adsprede« og gerne også ordets oprindelse, er artiklen sikkert ikke vellykket. Den er imidlertid typisk for ordbogen. Jens Leth har – ud fra erfaring med unge mennesker – valgt at forklare netop de dele af sproget, som han ved eller tror, kan volde receptionsproblemer.

I sammenligning med andre ordbøger er artiklen i *Dansk Glossarium* ufuldkommen, men den ordbogsbruger, som netop ønsker at få hjælp til at forstå, hvad »adsprede Sindet« betyder, vil, hvis vedkommende er ulærd, have problemer med at finde frem til og ikke mindst forstå angivelsen, hvis vedkommende rådspørger Molbechs ordbog:

Adsprede, v. a. 1 og 2. strøe omkring, sprede. 2. fordele, skille ad. Børnene ere vidt adspredte. Godset ligger meget adspredt. 3. Jage, drive fra hinanden. Fiendens Hær blev adspredt. 4. a. Tankerne, Sindet henvende dem til forskellige, opmuntrende Gjenstande, for at fordrive mørke, nedslaaende Forestillinger. Søge at adsprede sig⁶⁵

⁶⁴ *Dansk Glossarium* s. 2.

⁶⁵ *Dansk Ordbog* s. 7.

Dansk Glossarium

Dansk Glossarium er en ordbog, som – i hvert fald mestendels – forklarer »svære« ord, dvs. fremmedord og sjældent brugte eller gamle ord og svært forståelige ordforbindelser. Leth springer derfor over de betydninger og den brug, som han forudsætter, at også en ulærd med dansk som modersmål kender. Nogle ord forklares derfor på to forskellige måder; her både med en såkaldt leksikografisk forklaring (»At være saa ivrig [...] kunde«) og med et synonym (»voldsom Sindsbevægelse«):

Affect, »Affekt« At være saa ivrig, saa hæftig, at man ikke kan tænke saa ret, som man ellers kunde. Voldsom Sindsbevægelse.⁶⁶

Man kan se, at også udtalen angives på en sådan måde, at en ulærd kan se, at c udtales som k. Men ellers er det reglen, at fremgangsmåden som ved »Adsprede« er den typiske – dog ikke altid sådan, at et bestemt verbum står som opslagsord; undertiden kan opslagsordet være en hel ordforbindelse:

Fralægge Sig en Beskyldning, forsvare Sig derimod.⁶⁷

I mange andre tilfælde svarer den leksikografiske definition i *Dansk Glossarium* helt til det, vi finder i andre ordbøger, hvilket man kan se, når der sammenlignes med en helt ny ordbog, som også ønsker at være et stykke værktøj til hjælp ved tekstreception:

Færge, Skib, Baad, til at sejle over et lille Farvand.⁶⁸

færge (større) skib som sejler i fast rutefart over et bælt, sund e.l., og som

⁶⁶ *Dansk Glossarium* s. 3.

⁶⁷ *Dansk Glossarium* s. 43.

⁶⁸ *Dansk Glossarium* s. 45.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

transporterer passagerer, biler, tog el.
gods; JF rumfærge⁶⁹

Den noget større udførlighed i den nye ordbog er ikke nødvendigvis en fordel for en receptionsordbog, hvor tekstsammenhængen vil give yderligere specifikationer og muligvis endda ikke dække sig med den på samme tid for udførlige og for unøjagtige angivelse, da »e.l.« ikke uden videre dækker sø, flod eller hav (sml. færger mellem Danmark og England eller færger over en flod). Desuden gælder det ikke for alle færger, at de sejler i fast rutefart. *Dansk Glossarium* er som tidligere fremhævet den første danske receptionsordbog – og så vidt vi kan se den hidindtil eneste, som har denne og kun denne funktion. For en god receptionsordbog er det nødvendigt også at anføre uregelmæssige bøjningsformer:

Gak, (Imperat.) gaae.⁷⁰

De største receptionsproblemer for ulærde, der ikke er særligt læsevante, vil helt sikkert være forståelsen af ordforbindelser med en særlig betydning. I *Dansk Glossarium* finder man derfor ingen leksikografisk betydning af ordet »hånd«, som man kan forudsætte, at enhver med dansk som modersmål kender og forstår. I stedet anføres en lang række ordforbindelser, som kunne volde receptionsproblemer:

Haand. Have reene Hænder, være uskyldig.
Have frie Hænder, være utvungen. Fra en god Haand, fra en paalidelig Correspondent. Være i gode Hænder, være vel forvart. Alle Hænder fulde, fuld Arbejde. Lægge Haand paa (Nogen), højtidelig udvælge, bestemme. It. Anfalde fjenlig [sic!]. Trække Haanden fra Een, Unddrage Een sin Hjelp. Give Penge paa Haanden, betale forud til Forsikkring paa sluttet Accord; give Fæstepenge. Arbejde

⁶⁹ *Den Danske Ordbog* s. 440.

⁷⁰ *Dansk Glossarium* s. 46.

Dansk Glossarium

Een noget i Hænder, lave et Arbejde godt til for Een. Holde haardt paa Eens Haand (ved Forbund), være ivrig paa Eens Partie. Holde Een paa begge Hænder (ved Forbund), gjøre Een trofast Bistand.⁷¹

Som ved de fleste folkeleksikografiske værker kan en fagleksikograf let påpege leksikografiske mangler. I dette tilfælde den uordnede opremsning af vendinger, som gør det svært hhv. tidskrævende for brugeren at finde frem til præcis den vending med »hånd«, som måtte volde problemer. En sådan indvending er dog i dette tilfælde historisk uretfærdig og dermed ikke tidsimmanent, for sådanne ikke-strukturerede artikler fandtes i alle af datidens danske ordbøger uden undtagelse.

Dansk Glossarium har i forhold til fx Molbechs ordbog fra 1833 en enklere struktur. Det kan delvis forklares ved, at det er en monofunktionel ordbog beregnet til receptionshjælp og derfor en ordbog med ret få angivelser, hvorimod Molbechs ordbog er en polyfunktionel ordbog, der vil anføre mest muligt om alle ord til enhver form for brug, både til hjælp i forbindelse med reception, tekstproduktion og først og fremmest vidensudvidelse (tilegnelse af viden om det danske sprog). *Dansk Glossarium* har en meget klarere funktion, og alt i alt må man sige, at det lever op til sin egen leksikografiske definition:

Glossarium, Forklaringsbog over gamle, unge, fremmede og ubekjendte Ord og Talemaader i et Sprog.⁷²

V. I SKYGGEN AF VSO – ET KAPITEL I DANSK ORDBOGSHISTORIE

Fra reformationen og op igennem det 17. og 18. århundrede sker der en stadig stigende centralisering af den danske statsmagt i København. Inden for denne periode opstår interessen for etableringen af et fælles nationalsprog, oftest med

⁷¹ *Dansk Glossarium* s. 53.

⁷² *Dansk Glossarium* s. 50.

forbillede i netop den københavnske sprognorm. Begge disse tendenser bliver intensiveret fra midten af det 17. til udgangen af det 18. århundrede: Centraliseringstendenser i form af enevældens enhedsbestræbelser og Københavns særlige stilling ifølge privilegier og den dermed forbundne vækst i det københavnske handelsborgerskab, sprognormerings-bestræbelserne i form af et væld af agitatoriske, ortografiske, grammatiske, leksikografiske, filosofiske og puristiske skrifter om modersmålet; jf. hertil Caroline C. Henriksen,⁷³ som fortsætter:

Nationalsprogets udvikling foregår som en vekselvirkning mellem samfundets voksende *behov* for en fælles sprognorm (socialt), praktisk *opøvelse* i anvendelsen af modersmålet (sprogligt), *agitation* og opmuntring til fordel for modersmålet (socialt),⁷⁴ *valg af model* for »det bedste sprog« (socialt), *kodifikation af form* i standardiserede grammatikker og ordbøger (sprogligt), *udvidelse af funktion* (sprogligt) og *funktionsområder* (socialt) og tilsidst, måske allervigtigst, bred *anerkendelse* af normen, både officielt og blandt befolkningen (socialt).⁷⁵

Forudsætningen for at modersmålet, som længe havde været tilsidesat af fremmede sprog som latin og tysk, kunne komme til sin ret, var et behov i samfundet for i større udstrækning at bringe det i anvendelse.

Sproghistorisk befinder vi os i den periode, som kaldes *ynge nydansk* (1700-1950), og herunder er der tale om *nyere dansk* (1750-1870).⁷⁶ Det, som i sproghistorien er blevet kaldt *Holbertiden* (1700-1750) var en overgangstid. Ved midten af det 18. århundrede havde de midtsamlende kræfter, takket være ikke mindst Holbergs virke, nået en sådan styrke, at rigsmålet lå fast og respekteredes. Eller som Skautrup udtrykker det:

⁷³ CAROLINE C. HENRIKSEN: 'En indføring og en àjourføring'. I: *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede. Udgivet af Henrik Bertelsen. Med nye tillæg ved Caroline C. Henriksen og Carl Behrend*. Bd. VI. København 1979, s. 3-31.

⁷⁴ Jf. bl.a. Rasmus Bartholins universitetstale holdt i året 1657: »Tale om det danske sprog«, dvs. ERASMI BARTHOLINI: *De studie lingvæ Danicæ*.

⁷⁵ Jf. 'En indføring og en àjourføring'.

⁷⁶ Jf. *Det danske Sprogs Historie* bd. III, s. 1f.

Dansk Glossarium

En almindelig bevidsthed om, hvad der var dansk og hvad der var udansk, hvad der var norm og hvad der var dialekt, sikrede nu den ydre form mod væsentlige ændringer. Stærke nationale strømninger var stedse på vagt og værnede trods nære forbindelser med Tyskland mod fremmed indslag af forstyrrende art. Og ganske vist hvilede normen kun på en lille procentdel af Danmarks befolkning (bybefolkningen udgjorde 1769, 1801 og 1870 henholdsvis 19,9, 20,6 og 24,8 %), dialekterne lå stille og uændrede hen, men normen var stabil, fordi folkemasserne var i ro.⁷⁷

Kulturhistorisk befinder vi os i de sidste stadier af oplysningstiden. Oplysningens mål er en forbedring af samfundet. Dette kan først og fremmest ske ved at sikre, at forhåndenværende viden kommer ud til flest mulige mennesker og ved, at der forskes, så ny viden fremstår.⁷⁸ Som symbolsk praksisform og middel til tilegnelse af den sociale verden har sproget i oplysningsbestræbelserne stedse spillet en central rolle – noget, som ikke mindst kommer til udtryk i det kvantitative og kvalitative opsving, sprogvidenskaben oplever på denne tid.⁷⁹

Svarende til Dörners beskrivelse er Rasmus Nyerup en typisk oplysningsmand. Hele hans produktion kan ses som et stort bidrag til oplysningstidens håb; fx at han var medstifter af Selskabet for Efterslægten (1786), som skulle tilvejebringe bøger for menigmand.⁸⁰ Således må man også forstå hans mange bidrag i *Iris* (for bondestandens læsning). Om Jens Leth gælder på tilsvarende vis, at hans virke – bl.a. i form af *Dansk Glossarium* – ikke kan ses som et udtryk for fordringsløshed, men som værende i overensstemmelse med det, som Dörner kalder det populærpædagogiske krav.⁸¹ Jens Leths *Dansk Glossarium* er ikke bare den først udkomne danske betydningsordbog og den første monofunktionelle ordbog, men også første egentlige danskordbog for folket.

⁷⁷ Jf. samme sted.

⁷⁸ Jf. hertil 'Von der Gelehrtenrepublik zur Nationalbewegung...'; samt: ANDREAS DÖRNER: 'Kommentar zum Personen-Index: Das Kabinett des Dr. Bauer'. I: *Wegweiser durch die Grammatik von Heinrich Bauer* s. 639-643.

⁷⁹ Jf. 'Von der Gelehrtenrepublik...' s. 14f.

⁸⁰ Se hertil *Dansk Biografisk Leksikon* 17, s. 286.

⁸¹ Jf. 'Von der Gelehrtenrepublik...' s. 20f.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

Vi skrev i begyndelsen af nærværende artikel, at den manglende bevågenhed over for Jens Leths ordbog på den ene side må skyldes samtidens manglende interesse affødt af det forhold, at *Videnskabernes Selskabs Ordbog* efter et halvt århundredes arbejde just på den tid var begyndt at udkomme og følgelig tiltrak sig megen opmærksomhed, og på den anden side eftertidens manglende interesse for og beskæftigelse med dansk ordbogshistorie. Men dette er kun den halve sandhed: Hovedgrunden til den manglende resonans er, at Jens Leth var en outsider, han tilhørte ikke den københavnske elite. Hans ordbog svarede ikke til lingvisternes forestillinger om en polyfunktionel ordbog med etymologi hhv. pseudoetymologi mm. som fx i *Videnskabernes Selskabs Ordbog* (især bind I-III), og ikke mindst forestillingerne om en ordbog for lærde. Jens Leth hørte ganske enkelt ikke til på bjerget.

VI. BILAG

[Fortale skrevet af Rasmus Nyerup i *Dansk Glossarium* side III-VIII⁸²]

Jo mere Mængden af danske Skrifter tager til Aar for Aar, og jo hyppigere den menige Mand føler Trang til ved Læsning at udvide sin Ideekreds og at forskaffe sig flere Kundskaber, end de han hentede i Abeceden og Forklaringsbogen, desto større Føje har man til at antage, at saadan en Ordbog, som den nærværende, ret kommer i en belejlig Tid.

Den er at ansee som en Nøgel, hvormed den ustuderte og mindre øvede Læser aabner sig Adgang til Betydningen af de mangfoldige, ham ubekjendte, Udtryk og Talemaader, hvoraf næsten altid nogle forekomme i hver en Bog, han tager i Haanden, og hvormed han, med mindre han har opnaaet en særdeles høj Grad af Aandskultur, altid forbinder enten ingen eller kun et dunkelt og halv-rigtigt Begreb.

⁸² Pagineringen er sat forkert.

Dansk Glossarium

At Antallet af slige for Folk i Almindelighed uforstaaelige Ord og Talemaader er bleven saa saare stort, rejser sig af mangehaande Aarsager. Her nogle af de mest i Øjne faldende og ikke meget priselige:

a) Den Forfængelighed at ville pynte paa sit Foredrag med franske Gloser er en af Hovedaarsagerne. Det har, lige siden det danske Sprog begyndte at dyrkes, hørt til den gode Tone at kunne Fransk, som var det Sprog Hoffet og det slebne Publicum talte, og denne Modedaarlighed har været en Rod til megen Ulykke for vort kjære danske Tungemaal.

Allerede i sin Tid skrev den af dansk Philologie i en høj Grad fortjente brave Dannemand Peder Syv i sine Betænkninger om det cimbriske Sprog S. 67: »Vort Sprog er ej allene bleven ligesom gammelt og affældigt, men er endog beladt med — — (*morbo gallico*) og saa sygt, at de neppe uden ved stærk Lægedom, nemlig ved Brænden og Afskjæren, kan tilrette hjælpes.« — Sammesteds udlader han sig om ny Ord i Almindelighed saaledes: »Naar jeg laster den ny Maneer i Sproget, mener jeg ikke de fremmede Ord, som vi ej kunne undvære, og som have saa længe været i Brug, at hver i gemeen forstaaer dem; for Ex. Profet, Apostel, Poet, Natur, Exempel, Element. Thi man seer jo, at de Latiner have laant mange Ord af de Græker, hvilke om de skulde afskaffes, vilde deres Sprog se underligt ud. Men jeg forstaaer dennem, som nyligen ere indflickede i vort Sprog, og ere tilmed uforholdne, i Henseende at vi have enten selv bedre eller og ligesaa gode at bruge isteden. Disse bør med al Billighed, som de der ingen Borgerret eller Pas har, at forvises Landet. — — Nu er hver andet Ord fransøsk, helst hos dem, som vil have Berømmelse for Sirlighed i Talen og Skriven. Hvad kan være latterligere, end der En vilde høfligen undskyldte sig hos en Jomfru, og sagde sig ikke at have observeret *το πρεπον*? eller som en Kirkebetjent sagde: I Dag marchere de til Alteret, som i Gaar fik Pardon for deres Synder?«

b) Bogskrivere, som, for i deres Videnskab at kunne holde lige Skridt med Udlændingerne, bestandig studere disses Skrivter, de vænnes derved saaledes til de fremmede Sprog, at naar de vil meddele deres Medborgere Frugten af deres Nattevaagen, flyder der ofte saa uformærkt en hel Del udanske Ord og Vendinger ind med i deres Skrifter.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

c) Den Hærskarernes Mangfoldighed af slette Oversættere gjør det ogsaa nødvendigt, at have et Lexicon, hvori man kan slaae de Ord op, som ere blevne staaende uoversatte.

Men saaledes som det største Antal af de Ord, som Glossariets Forfatter har maattet sysselsætte sig med at fortolke, ere Affødninger af Forfængelighed, Magelighed og Skjødesløshed, eller Uvidenhed; saaledes er der dog ogsaa adskillige, som have en anden Oprindelse. Sprogets Mangel paa Ord til at udtrykke de mange ny sig daglig formerende Skatteringer og sine Nyancer i Begreb og Forestillinger giver megen Anledning til Sprogets Berigelse med ny Ord og Vendinger. Ord, som henhøre til en vis Videnskab eller Haandtering, de saa kaldte Konstord, blive altid fremmede og ubekjendte for de Uindviede, og trænge altsaa til Udtydning. Endelig har det danske, som ethvert andet, Sprog sine Idiotismer, og naar det er Særegenheder, som meget sjelden forekomme, kan man ogsaa vente dem udviklede i sligt et Glossarium.

Der har til alle Tider været tænkt paa, at hjælpe de af Lægfolk tilrette, som gjerne gad læst en dansk Bog, og som de fremmede Ord var en Anstødssten for. Men ingentid har man, som her, skreven en Bog ene og allene i det Øjemed. Man meddelte sin Glosser paa bequemme Steder, som i Formularbøger, Brevbøger, Regnebøger o. s. v.

Den danske Forfatter, som allerførst var betænkt paa at tjene Lægfolk med slig almennyttig Ordforklaring, var, saavidt jeg ved, Helvaderus, som i sin Formularbog leverte en lang Liste paa latinske, juristiske, judske-tydske, danske Ord efter Alphabetet udsatte og forklarte.

I Søren Matthisens Regnebog af 1689 findes et Breviarium over adskillige latinske og franske Gloser, som bruges i daglig Discurs, item i Missiver.

Arnold Bondesens *Aritmetica mercatoria* af 1695 har Forklaring over adskillige fremmede Sprogs Ord, som i Almindelighed bruges og indføres i Breve, Regnskaber og Skrifter, saavel i Kjøb og Handel, som udi Aviser og andre forefaldende Sager.

I Placii fordanskede Brevebog af 1757 handler det 3die Capitel om fremmede Ord og Talemaader — »at den Person (hedder det hel spidsfindigen) som ved

Dansk Glossarium

Andres Omgjængelse er saaledes bleven vænnet til fremmede Ord, at han har glemte det Danske, kunne herved hjælpes til sin Forstand til at tale rent Dansk.«

Hallager har i sin Læseøvelsebog for Børn ogsaa S. 69-79 leveret adskillige fremmede Ords Bemærkelse.

Og endelig har Werfel i sin danske Brevbog givet os en Fortegnelse over de fremmede Ord, som mest blive brugte i dansk Stil.

Kjøbenhavn i Februar 1800.

R. Nyerup,
Professor.

[Forord skrevet af Jens Leth i *Dansk Glossarium* side V-X⁸³]

Medborgere!

For at gjøre Sprogforraad, Retskrivning, zirligt Sprog, og især Tydelighed i Tanker og Taler meer almindelig iblant os, for da og at vejlede unge Læsere og Læserinder, der tidt i danske Skrivter træffe Ord og Talemaader, som de ej forstaae — derfor er dette Skrivt blevet til. — Til den Ende har jeg i nogle Aar opofret en stor Deel af min Tid paa at sanke og opklare hvad jeg nu her leverer — en Samling af Ord og Talemaader i vort Sprog — især saadanne, hvormed Folk i Almindelighed forbinde et dunkelt, halv- eller intet nyttende Begreb; og saadanne, som de slet ikke forstaae, og hvorved de følgelig slet intet tænke.

Det er tillige en bekjendt Sag, og noget der hændes ofte, at Børn og unge Mennesker har en Idee, men veed ej, i det mindste ej paa Stedet, af Mangel paa Sprogrigdom, at fremsætte den med et enkelt Ord eller kort og tydeligt Udtryk. — Selv Ældre, der besidde god Sprogforraad, veed stundom kun at fremsætte en Tanke med et udenlandsk Udtryk, men kjende ej det passende danske, der svarer til

⁸³ Pagineringen er sat forkert.

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

det fremmede. — Endelig gives der mangfoldige danske Ord, som mange Danske faae aldrig fat paa, og det dog mange kort og net og fyndigt udtrykkende Ord, og som dog tillige ere saa klare: at de, for at forstaaes, behøve blot at nævnes. — Alt dette har været mig gjeldende Aarsag til ogsaa at anføre Adskilligt, som mange maatte synes for dets Tydeligheds Skyld ej at burde have Sted i et Glossarium. Men er det i saa Fald ikke Ords eller Talemaades Betydning, saa er det dog Ord eller Talemaade selv, som behøver at bekjendtgjøres for mange. — Veed Lærlingen altsaa Glosen i dette Skrivt, bør han lære Forklaringen. Og veed han Forklaringen, bør han lære at kjende Glosen. — For Børn, i det mindste i den tidlige Lærealder, skal gemeenlig enten Glosen eller Forklaringen overalt findes ubekjendte. Og dog, hvilken Gevinst baade for deres Forstand og Hjerte og udvortes Opførelse: om begge Dele overalt vare dem bekjendte!

Ofte, saare ofte, er jeg af den uimodsigelige Erfaring, baade egen og andres, bleven overbeviist om, at det er en Sag af allerstørste Vigtighed: at være, især ved enhver offentlig Underviisning, for al Ting opmærksom paa Tydelighed, der efter gammel Regel er det Første og Vigtigste i en Tale *). Og er dette vigtigt, hvor var det da at ønske, at Folkelæreren, besynderlig Ungdommens, dog engang vilde lade sig overtale til at bruge ved al offentlig saavel som privat Underviisning med yderste Varsomhed de Ord og Talemaader, som her forklares; og aldrig, hvor Misforstaaelse kan befrygtes, bruge dem uden hosføjet tydelig Forklaring. En Anmærkning, der især for dette Slags Staternes Lærere er yderst vigtig! Gid den kun ej alt for idelig, ej ofte uformærkt; gid den kun aldrig med for stort Tab for Menneskeskabningens Oplysning og Forædling maatte overtrædes!

At have Modersmaalet vel i sin Magt; have Tydelighed, tidlig og vis Tydelighed, saavidt mueligt, i alle sine Tanker og Ord — dette er dog vist noget, der til Moralitets og sand Lyksaligheds Fremme har paa hele Stater saavel som enkelte Individier en større Indflydelse, end man i Almindelighed skjønner. — Det er derfor, og har alt længe været, mig et vigtigt Ønske: at unge Mennesker, som man tænker at ville give en meer end almindelig god Opdragelse, maatte, om ej for

Dansk Glossarium

Sprogforraads og Retskrivnings Skyld, saa dog for at faae Tydelighed i deres Begreber, gjøre sig i de første Læreaar vel bekendte med en Bog som denne. — Neppe vil dog noget erfarent Menneske nægte, at jo tidligere de Unge komme i Besiddelse af et tydeligt, rigt og smukt Sprog — det er hvad der kaldes: »at tale og skrive vel for sig« — desmere er og bliver just derved vundet for deres Elskværdighed, deres sande Oplysning og Dannelse.

De mange udenlandske Ord, og en Deel af vore egne ældgamle, have faaet Plads meest for at kjendes, de andre for at bruges.

Kunstord og Videnskabsord — ifald de ellers høre til et almindelig gavnligt Glossarium, og ej snarere i en Encyclopoedie bør søges — har jeg i dette første Forsøg ej kunnet medtage. Dog finder man endeel af dem, som meest almindelig forekomme.

Imellem active og passive Nominer har jeg gjort Forskjel; og jeg er overbeviist om, at denne Sag saavel i vort som andre Sprog har baade sin Rigtighed, og for Tydeligheds Skyld sin Vigtighed tillige. — Nogle Nominer bruges snart som active, snart som passive. I den Henseende har jeg hist og her hossat det Kjendemærke: (dobbel Bemærkelse).

For at spare Rummet og Exemplarets Bekostelighed, og derved hjelpe til Skrivtets almindelige Brugbarhed, har jeg undertiden anført kun de primitive Ord, naar de afstammende kunne forstaaes af disse.

Naar man i det Forklarende selv finder uforstaaelige Ord, da søge man atter disse op paa behørige Steder; der vil de da gemeenlig altid findes; og give den Tydelighed man ønsker sig og behøver.

Man finder ikke i dette Glossarium alle Oldtidens Ord og Talemaader; saavelsom og ej alle nyere Dages, men kun de fleste og brugeligste af disse. Skulde hine gamle til hobe have været sankede, da maatte Værket have voxet til en ganske

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

anden Størrelse, og da tillige have tabt sin bedste Hensigt: sin gavnende og almindelige Brugbarhed for vore mange Unge og Ulærde. — Et Glossarium over Oldtidens Sprog i sin hele Udstrækning vilde tilvisse være et ønskeligt og i mange Henseender interessant og gavnende Værk; men tillige et Værk — kun for Lærde.

Skrivtet har jeg kaldet, hvad jeg erkjender det for — »Et Forsøg.« Dog Forsøg vil i alle Sprog, de døde undtagen, et Glossarium stedse blive. De levende Sprog have deres uophørlige Ebbe og Flod, der gjør det til uundgaaelig Nødvendighed, at et godt Glossarium maa immer forøges og immer forandres. Imidlertid er ingen Møje sparet ved dette Værks Udarbejdelse, og hvad jeg selv formedelst et nyt Embeds Forhindringer ikke har kundet paatage mig, det har Professor Nyerup, ombedet af en blandt mine Venner, venskabeligen paataget sig. Han har nemlig, ved at gjenemsee, forøge og forbedre mit Arbeide, bidraget meget til at give det indvortes Værd, samt Agtværdighed hos tilkommende Læsere og Læserinder.

Imedens dette Værk har været under Pressen har jeg sanket et nyt Forraad af Ord og Talemaader, hvilke til Slutning findes hoshæftede i sædvanlig alfabatisk Orden.

Det unge Menneske, der vejledes af Forældre og Lærere — eller af Erfaring, den bedste men tillige kostbareste Lærer — har opnaaet den uskatteerlig heldige Grad i Dannelse, at det behøver kun at gjøres opmærksom paa Fuldkommenheder og Dyder, for at elske og erhverve dem; og paa Fejl og Mangler, for at afskye og afhjælpe dem — et saadant Menneske, det kan jeg af Erfarenhed vidne, vil finde en meer end man formoder kostbar Føde for sin Aand, baade sin Forstand og sit Hjerte ved ofte og med sindig Eftertanke at læse et Skrivt som dette.

I Hensyn til Retskrivningen af vort Sprog vil man ved Erfarenhed befinde: at især det smukke Kjøen og for ustuderede Jurister, ustuderede Fuldmægtige, Skrivere, kort: Lægfolk i Almindelighed, er et Skrivt som dette ligesaa ønskeligt, som jevnlig brugbart og altid uundværligt.

Og maatte da saaledes dette Forsøg blive for mange hvad det for mig har været — et til gavnende Dannelse ret betydeligt og fremskyndende Bidrag; maatte det

Dansk Glossarium

ved de offentlige Taler og Underviisninger virke kjendelig til Tydelighed og Opbyggelse; og maatte det i Almindelighed ret kraftig bidrage til Sandhedens lettere og vissere Erkjendelse, og dens bedre Ophjelpning og Fremgang iblant os, saa havde jeg opnaaet eet af mine kjereste Ønskers Maal; og høstet af mit Arbejde den eneste Frugt, som jeg forlanger.

*) »Perspicuitas prima regula est in dicendo.«

[Anmeldelse af Jens Krag Høst i *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger for Aar 1800. No. 19, S. 296-299.*]

Dansk Glossarium. En Ordbog til Forklaring over det danske Sprogs gamle, nye og fremme (fremmede) Ord og Talemaader for unge Mennesker og Ustuderede. Et Forsøg af Jens Høier Leth, residerende Capellan til Graabrødrekirke i Viborg. Med en Fortale af Professor Rasmus Nyerup (og et Motto af Paulus). Kjøbenhavn 1800. Trykt paa Hofboghandlers S. Poulsens Forlag hos Bogtrykker Morthorsts Enke & Comp. 1800. XII. og 218 S. i 8vo.

»For at gjøre Sprogforraad, Retskrivning, zirligt Sprog og især Tydelighed i Tanker og Taler meer almindelig iblandt os, for da og at vejlede (blot?) unge Læsere og Læserinder, der tidt i danske Skrifter træffe Ord og Talemaader, som de ej forstaae — derfor er dette Skrift blevet til.« Saaledes fremsætter Hr. Forf. strax i Begyndelsen af sin egen Fortale Bogens Bestemmelse. »Til den Ende, bliver han ved, har jeg i nogle Aar opofret en stor Del af min Tid paa at sanke og opklare hvad jeg nu her leverer — en Samling af Ord og Talemaader i vort Sprog — især saadanne, hvormed Folk i Almindelighed forbinde et dunkelt, halv- eller intetnyttende (halv nyttende?) Begreb; og saadanne, som de slet ikke forstaae, og hvorved de følgelig slet intet tænke.« Hr. Forf. har imidlertid fundet »Aarsag til ogsaa at anføre Adskilligt, som mange maatte synes for dets

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

Tydeligheds Skyld ej at burde have Sted i et Glossarium. Men er det i saa Fald ikke Ords eller Talemaades Betydning, saa er det dog Ord eller Talemaade selv, som behøver at bekendtgjøres for mange.« Det Savn, i vor Literatur, Hr. Pastor Leth ved sit Verk egentlig og især har forsøgt at afhjælpe, er saa øjensynligt og betydeligt. Forsøgets Udførelse forbunden med saa mange neppe noksom paaskjønnede Vanskeligheder, at Forfatteren ved sine fortsatte Bestræbelser har fortjent Tak, ikke blot af det Publikum, han har arbejdet for, men af hver det danske Sprogs og den danske Oplysnings Ven; og denne Løn kan han gjøre Fordring paa, ingen med Skjønsomhed vil nægte ham den, om endog hans Skrift skulde findes, hvad han selv erkjender det for at være kun »et Forsøg«, endnu langt fra Fuldkommenhed. — Ikke saa hensigtsmæssig synes den Optagelse af de let forstaaede men mindre bekendte Ord og Talemaader. Det er unægteligt at »Endeel, af Mangel paa Sprogridom (som Forf. udtrykker sig), ej veed at fremsætte en Idee de have, med et enkelt Ord eller kort og tydeligt Udtryk.« Men Ordbogen skal dog ikke læres udenad? Og dette blev imidlertid den eneste Maade, hvorpaa hin Bibestemmelse til fulde kunde opnaaes, da den efter Udtryk famlende jo netop ikke veed hvad og hvor i Bogen han skal eftersøge. Recens. vil nu nøjere undersøge Udførelsens Beskaffenhed. — Et Hovedrequisit ved Glossariet er Forklaringernes Rigtighed, hvortil hører at de ere adækvate, hverken for indskrænkede eller for vidtløftige. Herimod fejler Hr. Forf. ikke sjelden. Aager er ej altid ubillig, men altid ulovlig, Rente. Aasted (ikke Aastød) burde være forklaret ved det Sted, hvor Trettens Gjenstand ligger, ikke ved det, hvor afgjøres om Markejendomme (ejendomme). »Academie, Universitetet.« Ikke ethvert Academie, f. Ex. Maler-Academiet, er et Universtitet. »Accommodation, (Haars) Opsættelse efter Mode.« Ikke enhver Accommodation er alamodisk, ligesaa lidet er enhver »(Skriftsteders) Accommodation passende Anvendelse,« som Forf. siger. »Afhandling, en Materie udførlig gennemgaaet.« Der er Forskjel paa Afhandlingen og det Afhandlede. »Allodial som hører til arvelige Lehn (Læn).« Det hører netop ikke dertil. »Almuesmand, et Mandfolk af den

Dansk Glossarium

ringe Almue.« Den ringe? gives der og en fornem? Fornem Pøbel gives der, men Almue og Pøbel ere ej Eet. »Anke, heftig Klage.« Enhver Anke ledsages ej af Heftighed. »Apartement, Højtidelighed ved et Hof.« Ikke alle Hofhøjtideligheder ere Apartementer. »Aristarkisk, En som styrer Aristokraterne; it. prøver derpaa.«?? »Avis, Tidende, Efterretning.« Ikke enhver T. eller E. er en Avis. Disse Anmærkninger blot ved Bogstavet A. Resenc. udtegner nogle Exempler af de andre Rubriker. »Candidat, en som snart vil underkaste sig en Examen.« Som har underkastet sig, bør det være. Flane og Fjante erklæres for Eet, og en Fjante for, »en letsindig, et ubetænksomt, flygtigt Menneske.« »Revision, igjentaaget Eftersyn.« Altid gjentaaget? »Uanstændig, ustyrlig.« To Begreb, hvis Forskjellighed falder i Øjnene! »Ubefaren, uerfaren.« Ubefaren bruges blot om Sømænd.

At forklare Ord ved andre ligesaa dunkle og ubekjendte, heller ikke i Glossariet oplyste, baader lidet. Men dette Tilfælde indtræffer ogsaa undertiden her. »Aaraad forklares ved oplagt Raad, Actor og Advocat ved Procurator.

Ordene maa være rigtigen skrevne. Forf. anfører og selv iblandt Bogens Hovedøjemed Retskrivnings Udbredelse. Ikke nok, at Forf. i Bogstavering er uenig med sig selv, og skriver i flæng iblandt, og iblant, Fiende og Fjende m. m. Han begaaer undertiden aabenbare Fejl, saaledes kan f. Ex. Encyclopoedie paa ingen Maade forsvare sit o, Flegføring maa bytte g med d. Annulere derimod gjør Fordring paa et dobbelt l, Emisar paa et dobbelt s.

Den Mangel, som meest kan undskyldes og hvis Afhjelpning kun efterhaanden mere og mere ventes, er Mangel paa Fuldstændighed. Forf. har og selv i Fortalen lovet ikkun det meste og brugeligste, saa Antegnelser i denne Henseende bør mere fremkomme som Bidrag, end som egentlig Anke. Recens. har i nærværende Forsøg ikke fundet følgende, som dog efter dets Plan synes af kunne føres did: Admittere, Adræt, Affiche, Applaudere, Arie, Artikulere, Arvetager, Bisarr, Breviarium, Brochure, Capabel, Contrecarerer, Dragedukke, Effronterie, Eminent, Familiarisere, Genie, Gratie, Indiscretion, Inferieur, Instruction, Majoritet, Observants,

Loránd-Levente Pálfi og Henning Bergenholtz

Perial, Primitiv, Proscription, Recreation, Register, Requisit, Spion, Supposition, Tolerere, Vicariere. Ogsaa i de anførte Ords Forklaringer kunne gjøres Tillæg, da ikke overalt alle Betydninger findes hosføjede. Saaledes bemærker attrapere ogsaa at fange, gribe, overraske, og avancere ogsaa at foregive, paastaae.

I Henseende til Ordenes fordeling, da ventede man neppe at finde: bringe i Aande under Aand, eller faae en Smøre under Gjerningsordet: smøre.

Forfatt. har ved de fremmede Ord tilføjjet Udtalen, hvilket ere saare gavnligt. Men denne havde f. Ex. ved »jugere« nok nærmere været udtrykt med sj (sjsjere) end med sh (shyshere). Betegnes jo dog kort forhen Udtalen af Journal ved Shjurnal.

Professor Nyerup har gennemseet og forøget Arbejdet. Han har og udstyret det med en Fortale, hvori paa fire Sider anføres dels nogle Aarsager hvorfor Antallet af vort Sprog for Folk i Almindelighed uforstaaelige Ord og Talemaader er blevet saa stort, dels nogle Skribenter der have søgt at hjælpe de (dem) af Lægfolk tilrette, der gjerne gad læst en dansk Bog, og som de fremmede Ord var en Anstødssten for (Helvaderus, Søren Matthisen, Arnold Bondesen, Hallager, Werfel.)

Jens Kragh Høst,
Secretair.